

Ταξιδεύοντας στην Αγγλία με το Νίκο Καζαντζάκη

Η οπτική της Συγκριτικής Παιδαγωγικής

Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο διήμερο συμπόσιο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη, το οποίο οργάνωσε το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 13 και 14 Οκτωβρίου 1997.

Το λογοτεχνικό έργο αποτελεί, ως γνωστόν, χώρο επίσκεψης ενός μεγάλου, όσο και ετερόκλητου πλήθους μελετητών. Ο θεματικός, μορφολογικός και εκφραστικός του πλούτος αποτελεί τη διαρκή πρόκληση, στην οποία δύσκολα μπορεί να αντισταθεί κανείς. Πολύ περισσότερο, όταν ο λογοτέχνης είναι ταυτόχρονα και στοχαστής βαθύς κι ευαίσθητος στα μηνύματα της εποχής του.

Ο Νίκος Καζαντζάκης αποτελεί από την άποψη αυτή χαρακτηριστικό παράδειγμα. Τον επισκέπτομαι εδώ με την προσήκουσα προσοχή, κουβαλώντας μαζί μου την οπτική και τα εργαλεία ανάλυσης που υπαγορεύουν οι παραδόσεις και οι πρακτικές του κλάδου που υπηρετώ: Της Συγκριτικής Παιδαγωγικής.

Ταξιδιωτικές εντυπώσεις και Συγκριτική Παιδαγωγική.

Για τη συγκριτική παιδαγωγική οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις είναι συνυφασμένες με την προϊστορία του κλάδου. Αποτελούν μαζί με τον επιλεκτικό εκπαιδευτικό δανεισμό τις δραστηριότητες, απ' την αναίρεση των οποίων προέκυψαν με τρόπο διαλεκτικό τα επιστημονικά παραδείγματα της συγκριτικής σπουδής. Κάτι ανάλογο, ας πούμε, μ' αυτό που συνέβη με τη γένεση της αστρονομίας από την αστρολογία ή της χημείας απ' την αλχημεία. Γι' αυτό και χωρίς δισταγμό οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις καταχωρίζονται από τους ομότεχνούς μου στις παρεκβάσεις της συγκριτικής σπουδής. Μάλιστα, όταν γύρω στη δεκαετία του 60 ο κλάδος αναζητούσε με επιμονή την επιστημονική του ταυτότητα, προβαλόταν ως το ενδεικτικότερο παράδειγμα προς αποφυγή.

Στο συγκριτικό λόγο που διέπει το λογοτεχνικό αυτό είδος καταλογίζονται αδυναμίες¹, οι σημαντικότερες απ' τις οποίες είναι η χαλαρή οριοθέτηση του θεματικού του πεδίου και η απουσία συγκεκριμένου θεωρητικού και μεθοδολογικού

πλαίσιου παρατήρησης, ταξινόμησης και επεξεργασίας των δεδομένων. Γι' αυτό και οι όποιες καταγραφές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις συνιστούν για τους συγκριτολόγους της εκπαίδευσης απλές εντυπώσεις: χαρακτηρίζονται δηλαδή από υποκειμενισμό, αποσπασματικότητα, επιλεκτική οπτική και ιμπρεσιονιστική ανάγνωση.

Στη βιβλιογραφία της συγκριτικής παιδαγωγικής αναφέρεται πλήθος τέτοιων περιπτώσεων και περιστατικών. Από τον Ηρόδοτο, τον Πausανία, τον Πολύβιο και τον Ξενοφώντα, ως τους περιηγητές, τους εξερευνητές και τους ιεραπόστολους των μέσων χρόνων και της Αναγέννησης και από τον Horace Mann, ως τους δαιμόνιους ρεπόρτερ της εποχής μας, είναι πολλά τα κείμενα που επιβεβαιώνουν την πολιτισμική προκατάληψη των παρατηρήσεων και την ατεκμηρίωτη αξιολογική κρίση. Οι Noah & Eckstein² καταγράφουν τέτοιες μαρτυρίες, ανάμεσά τους και κάποιες χαρακτηριστικά ακραίες και κραυγαλέα αντιφατικές. Σε μια απ' αυτές, οι Κινέζοι περιγράφονται ως "αχρείοι και μολυσμένοι σε συγκλονιστικό βαθμό", με ροπή "στο ψεύδος... την αγνωμοσύνη και την εκτεταμένη χρήση οπίου...³". Την ίδια μάλιστα στιγμή που σε μιαν άλλη εξυμνούνται "...για τη σοφία των αρχαίων φιλοσόφων τους... και για τη συμβολή τους στην καλλιέργεια της αρετής...⁴". Και ασφαλώς ηχούν οικείοι σε όλους μας οι αφορισμοί που θέλουν, για παράδειγμα, την ελληνική εκπαίδευση ουραγό της ευρωπαϊκής ή αντίστροφα την ευφυΐα των Ελλήνων μαθητών μοναδική ανά τον κόσμο⁵.

Όμως, σε κάθε σοβαρό μελετητή είναι γνωστό πως, όποιος κι αν είναι ο αριθμός των τεκμηρίων που επιβεβαιώνουν τη ορθότητα μιας θέσης, άποψης ή θεωρίας, αρκεί – για να θυμηθούμε λίγο τον Popper⁶ – ένα και μόνο αρνητικό εύρημα για να την διαψεύσει. Για να αποκαλύψει τις προϋποθέσεις ισχύος μιας συγκεκριμένης αλήθειας.

Αποτελεί θέση της εισήγησής μου αυτής, πως οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις δεν συνιστούν πάντοτε παρεκκλίσεις, ούτε αναγκαστικά εντάσσονται στην παραφιλολογία της συγκριτικής σπουδής της εκπαίδευσης. Υπό προϋποθέσεις, τις οποίες θα επιχειρήσω στη συνέχεια να εντοπίσω, όχι μόνο έχουν τη θέση τους, σε

ορισμένα τουλάχιστον από τα παραδείγματα και τις παραδόσεις του κλάδου, αλλά και μπορούν να τις συμπληρώσουν και να τις γονιμοποιήσουν.

Και είναι από την άποψη αυτή που το έργο του Καζαντζάκη *Ταξιδεύοντας στην Αγγλία* γίνεται το σημείο επίσκεψης του συγκριτικού μελετητή.

Στάση πρώτη: Ο υποκειμενισμός της παρατήρησης

Ο Ν. Καζαντζάκης ταξιδεύει στην Αγγλία, προσκεκλημένος του Βρετανικού Συμβουλίου, τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε μία εποχή, που όπως σημειώνει ο ίδιος, το "να κοιτάξεις με αθόλωτο μάτι... την πραγματικότητα... καταντάει ένας ολοένα και πιο επικίνδυνος πνευματικός άθλος⁷". Σε μια εποχή, που "ο νους είναι υποχρεωμένος, από ιστορική πίεση, ...να στρατολογηθεί κι αυτός, υπηρέτης στην πιο άμεση και επιταχτική ανάγκη : να προπαγανδίσει ένα από τα δυο μεγάλα αντίπαλα συνθήματα...⁸". Σε μια εποχή που "κι οι πιο πνευματικοί άνθρωποι, και οι πιο νηφάλιοι, σιγά-σιγά παρασύρονται από το στρόβιλο και μπαίνουν στον αγώνα⁹". Από τα πράγματα λοιπόν, ο Ν. Καζαντζάκης βρίσκεται αντιμέτωπος με μια πραγματικότητα που αποστρέφεται την ουδετερότητα, που υπονομεύει το αντικειμενικό, που κάνει την οποιαδήποτε παρατήρηση και κρίση εκ προοιμίου αμφισβητήσιμη κι εξ ορισμού αμφιλεγόμενη. Με ευθύτητα και αμεσότητα κάνει στο πρώτο βήμα προς το επιστημονικό προαπαιτούμενο: Καταγράφει τον υποκειμενισμό που του επιβάλλεται.

Δεν περιορίζεται όμως μόνο σ' αυτό. Κοιτάζει πρώτα κατά πρόσωπο και παραδέχεται τις δικές του ιδεοληψίες και προκαταλήψεις. Χαμένος στις "μουντζαλωμένες πολιτείες" του Μπέρμινχαμ, του Λίβερπουλ, του Μάντσεστερ και του Σέφιλντ, δηλώνει : "Έκαμα ότι μπορούσα να νικήσω βαθιές αντιπάθειες, να σοζυγιάσω τίμια το θαυμασμό και τη φρίκη, να δώσω νόημα σε όσα είδαν τα μάτια μου¹⁰".

Τα μάτια αυτά είναι συχνά τα μάτια της ράτσας, το βλέμμα που διαμόρφωσε η πολιτισμική καταγωγή κι η τύρβη της ιστορίας. "Κάποτε συλλογιέμαι", μονολογεί, "πώς εμείς που ερχόμαστε απ' τα ανατολίτικα λιμάνια, τα πολυβασανισμένα, τα

πολυδουλεμένα, που ο αγέρας τους, χιλιάδες τώρα χρόνια, είναι κορεσμένος από λαχτάρες, είμαστε σαν παμπόνηροι γέροι που πάμε στον αθώο και βάρβαρο εφηβικό βορρά και το μάτι μας είναι αχόρταγο πάντα κι αρπαχτικό, μα ελαφριά κουρασμένο και περιπαιχτικό, σα να 'ξερε τα πάντα¹¹".

Κοιτάζει ύστερα κι αναγνωρίζει τον πολυεπίπεδο, όσο και σχετικιστικό χαρακτήρα κάθε ανάλυσης. "...Όταν μιλώ μ' έναν άνθρωπο", σημειώνει, "ξέρω πως έχει δίκιο, και συνάμα πως έχω κι εγώ· μα καθένas σε διαφορετικό πάτωμα. Υπάρχουν δύο, τρία πατώματα, τέσσερα ίσως· κάθε πάτωμα έχει τους εδικούς του σκοπούς, και γι' αυτό και τις εδικές του αλήθειες κι ηθικές. Συζητώντας λοιπόν μ' έναν άνθρωπο βλέπεις πως ανέβηκε ξαφνικά ή κατέβηκε ένα πάτωμα και υποστηρίζει μιαν αλήθεια, που δεν έχει καμιάν πέραση έξω από την περιφέρειά της¹²".

Όμως ο Καζαντζάκης δεν είναι – και δεν προσπαθεί να είναι πάντα – μόνο προσεκτικός κι ακριβοδίκαιος παρατηρητής. Όταν η ασχήμια τον πνίγει, όταν η πραγματικότητα του προκαλεί δυσφορία, αποστρέφει το πρόσωπό του απ' αυτήν και βυθίζεται στον υποκειμενισμό, προβάλλει την ομορφιά της ψυχής και του ονείρου στην ασχήμια του κόσμου και διακινδυνεύοντας την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της καταγραφής, διακηρύσσει : «Αφού δεν μπορούμε ν' αλλάξουμε τον κόσμο, ας αλλάξουμε το μάτι που βλέπει τον κόσμο¹³».

Κραυγή απελπισίας της πληγωμένης αισθητικής; Το ηχηρό παρών του πολίτη που είναι έτοιμος ν' αντιπαρατεθεί με τα γεγονότα και τις επιλογές που ασχημίζουν τη ζωή; Ή απλώς το ξεχείλισμα της ψυχικής ευαισθησίας του λογοτέχνη, που δεν βολεύεται και δε χωρά στα στενά, τα αυστηρά πλαίσια του πνευματικού ορθολογισμού;

Είναι φανερό πως, όποια κι αν είναι η σωστή απάντηση, παραβιάζεται η ορθοδοξία του επιστημονικού θετικισμού και ο συγκριτικός λόγος της ταξιδιωτικής περιπλάνησης υποβαθμίζεται στα μάτια του αυστηρού ορθολογιστή, σε ιμπρεσιονιστική περιγραφική αποτίμηση της πραγματικότητας. Αλλά από την άλλη μεριά, πόσες φορές άραγε αυτή η αλλαγή στο μάτι που βλέπει τον κόσμο, η ριζική αλλαγή οπτικής στην παρατήρηση της φύσης και της ανθρώπινης κοινωνίας δεν ήταν υπεύθυνη για τα μεγάλα άλματα στη γνώση, για την αποκάλυψη μιας άλλης

συμμετρίας στον κόσμο; Σε τελευταία ανάλυση δεν είναι η ματιά του ανθρώπου εκείνη που δίνει αρμονία στη φύση ανακαλύπτοντας, και όπου χρειάζεται εφευρίσκοντας, τους νόμους της; Ή όπως με το λιτό του λόγο μας υπενθυμίζει ο Καζαντζάκης : "Ο άνθρωπος - κι αυτό είναι το οικόσημο της ευγένειάς του - θα μάχεται αιώνια να αντικαταστήσει τους απάνθρωπους φυσικούς νόμους με τους νόμους της καρδιάς του. Έπλασε ιδανικά καθαρά ανθρώπινα, πλάσματα κατ' εικόνα και ομοίωσή του- τη δικαιοσύνη, την ισότητα, την ευτυχία για όλους. Αυτά δεν υπάρχουν πουθενά έξω από την επιθυμία του ανθρώπου¹⁴".

Στάση δεύτερη: Ο εθνικός χαρακτήρας και η δυναμική του ιστορικού γίνεσθαι.

Όμως, η επιστημονικότητα του συγκριτικού λόγου στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις δεν κρίνεται μόνο από την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των εργαλείων παρατήρησης. Κρίνεται ακόμη από την ύπαρξη, την ποιότητα και τη σταθερότητα του πλαισίου μέσα στο οποίο χρησιμοποιούνται και αποκτούν αξία τα εργαλεία αυτά. Μελετώντας το *Ταξιδεύοντας στην Αγγλία*, το πλαίσιο αυτό προβάλλει ανάγλυφο και συμπαγές.

Ο Καζαντζάκης μοιάζει να έχει, και να την αξιοποιεί ερμηνευτικά, συγκεκριμένη θέση για το ιστορικό γίνεσθαι. Αφετηρία των μεγάλων ανατροπών, "μάνες πολιτισμού" όπως τις αποκαλεί, ο "πόλεμος, το εμπόριο και η θρησκεία¹⁵". Ιδιαίτερα ο πόλεμος κι οι δυνάμεις που απελευθερώνει "αυτές οι δυνάμεις, που τόσο τις περιφρονούν και τις τρομάζουν οι ντελικάτοι ξεθυμασμένοι διανοούμενοι..." και που "ανανέωσαν πάντα τη γη¹⁶" οι "...βάρβαρες δυνάμεις μπορεί", από τις οποίες όμως "...πάντα αρχινούν οι πολιτισμοί¹⁷".

Οι λαοί, κατά τον Καζαντζάκη, ακολουθούν τους ίδιους κύκλους με τη φύση. Περνούν από το στάδιο ακμής, στην παράδοση κι από κει στην παρακμή. Κι όταν "οι λαοί αρχίζουν να ξεπέφτουν, βγάζουν μια μυστηριώδη μυρουδιά ψοφισμού, που διαπερνάει στεριές και πέλαγα κι οι πεινασμένοι αρπαχτικοί λαοί την οσμίζονται από πολύ μακριά και χιμούν¹⁸". Κι όταν η κατάκτηση ολοκληρωθεί αρχίζει η επιμιξία πολιτισμών που γονιμοποιεί το νέο. "Ο καιρός εκτελεί κι εδώ ανήλεος κι υπομονετικός τη μυστηριώδη αποστολή του: Βοηθάει το σπόρο – είτε άνθρωπος

είναι, είτε θεός, είτε πολιτισμός μεγάλος – να φυτρώσει, ν' ανθίσει, να δέσει καρπό και τέλος να σαπίσει. Και γίνεται η σαπίλα γόνιμη κοπριά, κι ο Καιρός, ο μέγας κηπουρός, φυτεύει ένα καινούριο σπόρο και ξαναμπαίνει σε κίνηση ο τροχός της Μοίρας¹⁹".

Μπορεί κανένας να διαφωνεί με τη θεωρία της ιστορικότητας που διαπνέει την ερμηνευτική προσέγγιση του Καζαντζάκη. Μπορεί να απορρίπτει το διαφαινόμενο ντετερμινισμό των σταδίων της και την ακατάλυτη ισχύ των δυνάμεων που την διέπουν.

Μπορεί ακόμη να αναγνωρίσει στοιχεία δάνεια, όσο και επιλεκτικά ανθολογημένα από τη Βεμπεριανή θεωρία του κοινωνικού γίγνεσθαι. Δύσκολα όμως μπορεί να αρνηθεί ότι ο συγκριτικός λόγος που εκφέρεται στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις έχει θεωρητική υποστήριξη, συγκεκριμένο προσανατολισμό και συνολική μακροσκοπική θεώρηση.

Το ίδιο ευδιάκριτο είναι και το εννοιολογικό πλαίσιο του συγκριτικού λόγου που αρθρώνει. Κυρίαρχη ερμηνευτική έννοια ο εθνικός χαρακτήρας. Την ίδια περίπου εποχή με τους μεγάλους πρωτεργάτες της συγκριτικής παιδαγωγικής τον I. Kandel²⁰ και τον Schneider²¹ και προλαβαίνοντας τους N. Hans²² και V. Mallinson²³, ο Καζαντζάκης μιλάει για τον εθνικό χαρακτήρα του Εγγλέζου. "Οι Εγγλέζοι αγαπούν τις επίσημες παράτες" μας λέει "τις μεσαιωνικές στολές, τις περούκες, τις ερμίνες των λόρδων τα παλιά χρυσά βασιλικά αμάξια που πηγαίνουν το Βασιλιά στο Ουέστμινστερ...²⁴". Και προχωρώντας κάτω από την επιφάνεια, ανακαλύπτει τον αγγλικό πραγματισμό και εμπειρισμό ως φιλοσοφική σχολή και καθημερινή πρακτική. "Δεν έχει ο Εγγλέζος κοσμοθεωρίες που να θέλουν να κόψουν στα χνάρια τους τον κόσμο", μας επισημαίνει. "Δεν ακολουθά αφηρημένες έννοιες που να τον παραστρατίζουν. Προχωράει βήμα βήμα, ψάχνει ολούθε την πραγματικότητα, υποτάζεται για να την υποτάξει. Τη ρωτάει, προσπαθεί να βρει το ρυθμό της και να βγάλει συμπεράσματα απλά και σίγουρα. Όχι για να τα γενικέψει σε παγκόσμιες αρχές, παρά για να τα κάμει κανόνες να ενεργεί κι η ενέργεια του να' χει άμεσους χειροπιαστούς καρπούς²⁵".

Ανακαλύπτει πίσω από τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τους θεσμούς, τον αγγλικό φιλελευθερισμό, τον ιντιβιντουαλισμό και την προσαρμοστικότητα και επιχειρεί να τους αξιοποιήσει. "Η εγγλέζικη μάζα" παρατηρεί "κατορθώνει να μην πνίγει ολότερα την ανεξαρτησία και την αξιοπρέπεια του ατόμου. Δε γίνεται ένα κοπάδι που ν' ακολουθεί μουντό και σκλάβο ένα σύνθημα. Παίρνει το ίδιο το σύνθημα, το προσαρμόζει σε πολυποίκιλες ενότητες, δίνει μια απόχρωση ελευτερίας στην ανάγκη...²⁶". Με τον ίδιο τρόπο, διαφυλάσσοντας και ενισχύοντας τον φιλελεύθερο ατομισμό τους, άρχοντες και λαός διαμορφώνουν με την προσαρμογή και το συμβιβασμό τους στέρεους πολιτικούς θεσμούς της αγγλικής κοινωνίας. "Λαός και Βασιλιάς", υποστηρίζει ο Καζαντζάκης, "ψάχνονται μέσα στη βαθιά ροή της Ιστορίας κι αγάλια, με υπομονή, συγκατάβαση ο ένας στον άλλον κι αγάπη, σοφιλιάζουν. Όσο ξυπνούσεν η ατομική ελευτερία, άλλαζε κι ο μονάρχης μορφή, μάζευε τη δύναμή του, ερχόνταν σε συμφωνίες, του 'παιρναν, έδινε... κι έτσι, με την ανοιχτομάτα προσαρμογή στον καιρό, νίκησε τον καιρό²⁷".

Σύμφωνος με τις παραδόσεις της ιστορικής προσέγγισης στη συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης, σαν να τις είχε μάλιστα προδιαγράψει, ο Καζαντζάκης αναζητά στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις τα θεμέλια του εθνικού χαρακτήρα, τις δυνάμεις και τους παράγοντες που τον διαμόρφωσαν στην μακριά πορεία της ιστορίας και που συνεχίζουν να τον λαξεύουν και να τον μορφοποιούν. Θέλει να ερμηνεύσει όπως οι αυθεντικοί συγκριτικοί μελετητές, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς των Εγγλέζων, να κατανοήσει την επιβολή ενός μικρού νησιού στην άκρη της Ευρώπης πάνω σ' ολόκληρο τον πλανήτη, να αιχμαλωτίσει και να επεξεργαστεί το "γαλάζιο πουλί" του εγγλέζικου έθνους, το εθνικό του όραμα.

Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, ο Καζαντζάκης εντοπίζει τους ίδιους ακριβώς παράγοντες και δυνάμεις με τον Hans και Mallinson δέκα και δεκαπέντε χρόνια πριν απ' αυτούς. Πρώτος στη σειρά στέκει ο φυλετικός παράγοντας: "Τέσσερις ράτσες. Ρίχτηκαν αγκαλιά η μια στην άλλη, κυκλωμένες από τη θάλασσα, απάνω σ' ένα νησί", εξηγεί ο Καζαντζάκης. "Οι Σάξονες δίνουν [στον Άγγλο] τα χοντρά χωριάτικά τους στοιχεία: Έχουν κοινό νου, είναι πεισματάρηδες, ματεριαλιστές, ..., αγαπούν την ατομικήν ελευτερία, το σπίτι τους και η ψυχή τους είναι κάστρα, σηκώνουν τα

κρεμαστά γεφύρια, δεν αφήνουν κανένα, χωρίς την άδειά τους, να μπει μέσα. Οι Κέλτες δίνουν την ποίηση, την αγάπη για τη μουσική, για το χορό, για το τραγούδι. Μεθούν από την ομορφιά, χάνονται στην ονειροπόληση. Το γαλάζιο μάτι τους είναι πλημμυρισμένο λαχτάρεις κι οράματα. Οι Βίκινγκ, οι Δανοί, δίνουν την αγάπη για τη θάλασσα, την ανησυχία, τον έρωτα της περιπέτειας... κοιτάζουν πέρα το ουρανοθάλασσο και μπαίνουν στα καράβια τους να δουν, κι ας χαθούν, τι είναι πιο πέρα, πίσω απ' το ουρανοθάλασσο. Κι οι Νορμανδοί δίνουν την οργάνωση, την πειθαρχία, την τάξη. Είναι οικονόμοι, νοικοκυραίοι, τους αρέσει να βάνουν χαλινάρι στη δύναμη, για να τη χρησιμοποιούν, όταν έρθει ο καιρός, σε ωφέλιμα έργα. Εραστές της Λογικής, μισούν - μισούν και φοβούνται - το αόριστο, το ακαθόριστο, το ανείπωτο, τις άνεργες λαχτάρεις: πάνω απ' όλα θέτουν τη Μορφή. Κάθε ράτσα, στη Μεγάλη Τράπεζα της Αγγλίας, καταθέτει τα κεφάλαιά της. Όλες ενώνονται, καμιά δεν εξαφανίζεται... Μάχονται όλες και συνεργάζονται ολοζώντανες, ακόμα και σήμερα. Γι' αυτό είναι τόσο πλούσια, γιομάτη αντίδρομες ορμές -πραχτικός νους και ονειροπόληση, καλοπέραση κι αγάπη της περιπέτειας, πάθος και σιωπή- η εγγλέζικη ψυχή. Γιατί συχνά και οι τέσσερις ράτσες αγωνίζονται μέσα στο ίδιο στήθος²⁸".

Έρχονται ύστερα οι φυσικοί παράγοντες: Η μορφολογία του εδάφους, η γεωγραφική θέση, ο νησιωτικός χαρακτήρας, το κλίμα. Τα μουντά εγγλέζικα ακρογιάλια και οι καταπράσινες επίπεδες εξοχές, "ο φαλακρός Απόλλωνας" που διαπερνάει την πάχνη, η γειτνίαση με την Ευρώπη του παμπάλαιου πολιτισμού και η επαφή με τον ωκεανό που βρέχει μια δυναμική νέα ήπειρο, την Αμερική, παγιδεύονται και παγιδεύουν την ψυχή του Εγγλέζου. Κι είναι γι' αυτό που οι Εγγλέζοι, εξηγεί ο Καζαντζάκης, "μετατοπίζονται με άνεση από την μια ήπειρο στην άλλη, γνώριμα". Γιατί "παντού, και στην πιο καθυστερημένη κι απόμακρη χώρα, μπορούν και μένουν άνετα. Γιατί παντού κουβαλούν την Αγγλία²⁹". Γιατί "κάθε εγγλέζος είναι μια Αγγλία και μετατοπίζεται ολόκληρος με το νησί του³⁰".

Για τα μεγάλα πολιτισμικά ρεύματα που διαμορφώνουν τον εθνικό χαρακτήρα και επηρεάζουν την αγγλική συμπεριφορά, μιλήσαμε ήδη. Από τις καζαντζάκιες μάνες του πολιτισμού, θα ήταν ίσως σκόπιμο να προσθέσουμε εδώ δυο λόγια για τη

θρησκεία και το ρόλο της στη διαμόρφωση αυτού του χαρακτήρα, όπως την καταγράφει ο ίδιος ο Καζαντζάκης: "Η κυριαρχία της Γης ανήκει στην Εκκλησία του Θεού· ο Θεός σ' αυτήν αναθέτει την εντολή να κυβερνήσει τον κόσμο. Πρέπει, λοιπόν, λέει ο πραχτικός εγγλέζος, με κάθε θυσία ν' ανήκω κι εγώ στους Εκλεκτούς...³¹". Για τούτο και "ο εγγλέζος άγιος δεν είναι εκείνος που αποσύρεται άναντρα, αμόλευτος από τον κόσμο· μα αυτός που παίζει ως το τέλος το παιχνίδι... να καταχτάει λαούς και τόπους". Να κουβαλάει μόνος αυτός στους ώμους του "το φορτίο του λευκού ανθρώπου"³²".

Ο τελευταίος και ο πιο σημαντικός ίσως παράγοντας διαμόρφωσης του εθνικού χαρακτήρα και ερμηνείας της συλλογικής συμπεριφοράς είναι για τον Καζαντζάκη η εκπαίδευση. Οι θεσμοί, τα ιδρύματα, οι άνθρωποι που κωδικοποιούν τις παραδόσεις, που τις προσαρμόζουν στις ανάγκες και στο χρέος της εποχής και που τις μεταλαμπαδεύουν ζωντανές, αποκαθαρμένες από τα κύτταρα που νέκρωσε ο ιστορικός χρόνος, στις νέες γενιές. Ο Καζαντζάκης μιλά με ανυπόκριτο, με εκκωφαντικό θα 'λεγα θαυμασμό για το Έτον, την Οξφόρδη και το Καίμπριτζ, για τα ιδρύματα απ' τα οποία, όπως υπογραμμίζει, πέρασαν "όλοι σχεδόν οι αρχηγοί του εγγλέζικου έθνους τους τελευταίους αιώνες"³³". Παρασυρμένος ίσως απ' το δικό του όραμα, το όραμα του ανθρώπου που υπερβαίνει το ανθρώπινο μέτρο και γίνεται μπροστάρης και πρότυπο ιδεατό, γίνεται υπερβολικός. Μιλώντας για το Έτον σημειώνει: "...Στη μικρή τούτη φημισμένη πολιτεία όπου αναθρέφεται η εγγλέζικη αριστοκρατία, το ελληνικό πνέμα, φωτεινό, τολμηρό κι ισορροπημένο, συνεχίζει εξόριστο στην υπερβόρεια ομίχλη το εξαίσιο έργο του"³⁴".

Περισσότερο προσγειωμένος και διεισδυτικός εμφανίζεται, όταν επιχειρεί να αναλύσει τη σχέση παιδευτικής παρέμβασης και καλλιέργειας χαρακτήρα που συντελείται στα ιδρύματα αυτά, το ρόλο που διαδραματίζει η εκπαίδευση στη διατήρηση και τον εμπλουτισμό των εθνικών χαρακτήρων και ιδανικών. "Τα ομαδικά παιχνίδια [εδώ]", σημειώνει, "υπηρετούν μεγάλο ηθικό σκοπό: σε συνηθίζουν να υποτάξεις την ατομικότητά σου σε μια γενική ενέργεια... Να υπερασπίζεσαι όχι μονάχα την ατομική σου τιμή παρά ολόκληρη την τιμή της ομάδας που ανήκεις: σχολή, πανεπιστήμιο, πόλη, έθνος"³⁵". Κι αλλού: "Μαθαίνεις

ακόμα, πολεμώντας στην ομάδα, και τούτο το σπουδαιότατο: πως για τη νίκη ένα στοιχείο είναι απαραίτητο, ο αρχηγός. Να υποτάζεσαι σ' αυτόν, να πειθαρχείς, να ξέρεις να υπακούς...³⁶". Κι ακόμη: "Το παιχνίδι έχει νόμους· όποιος θέλει να παίζει, οφείλει να ξέρει τους νόμους αυτούς και να τους σέβεται³⁷". Κοντολογίς, "στα σπορ δε γυμνάζεις το σώμα σου μονάχα· γυμνάζεις πάν' απ' όλα την ψυχή σου. "Στα τερραίν του Ήτον", είπε πολύ σωστά ο Ουέλλιγκτων, "κερδήθηκε η μάχη του Βατερλώ³⁸".

Με περισσή σοφία και θαυμασμό ο Καζαντζάκης συνοψίζει και εξηγεί τη σημασία των αγγλικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στη διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα και της ειμαρμένης του έθνους. Αναφερόμενος στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ σημειώνει: "Τα Κολέγια τούτα - κι αυτό είναι η μεγάλη τους δόξα - διατήρησαν ακέραιο το πρόσωπο του εγγλέζου. Γι' αυτό νιώθω τόσο σεβασμό σεργιανίζοντας εδώ στην Οξφόρδη τ' αργαστήρια τούτα της εγγλέζικης μοίρας³⁹". "Στην Οξφόρδη και στο Καίμπριτζ δεν παίρνουν δίπλωμα ειδικού· παίρνουν δίπλωμα ανθρώπου⁴⁰".

Με περισσή επίσης ενάργεια σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά του τζέντλεμαν, του ιδεατού τύπου ανθρώπου που σφυρηλατείται στα εκπαιδευτικά εργαστήρια της αγγλικής κοινωνίας. Χωρίς τα ιπποτικά εύσημα της αριστοκρατικής του καταγωγής, ευγενής χωρίς οικόσημα και σπαθιά, χωρίς χρυσοποίκιλτες φορεσιές και δονκιχωτικά οράματα, "μυαλωμένος, πραχτικός, χωρίς μεγάλη φαντασία, με τρόπους απλούς και σεμνή στολή", (164) "ο τζέντλεμαν πια είναι εκείνος που καλλιέργησε αρμονικά τις ατομικές και κοινωνικές του ιδιότητες, που συγκρατεί τα πάθη του, που ποτέ δε μιλάει για τον εαυτό του, μήτε κακολογεί τους άλλους, κύριος των νεύρων του, 'καπετάνιος της ψυχής του'⁴¹".

Στάση Τρίτη: Κριτική και συγκριτική αποτίμηση του ταξιδιού

Πολλά είναι χωρίς αμφιβολία τα σημεία που θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με τις παρατηρήσεις, τις κριτικές αξιολογήσεις και κυρίως με τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις και επιλογές του Καζαντζάκη. Εύκολα θα μπορούσε να σταθεί στην επιλεκτική του εστίαση στα σχολεία που μόρφωσαν και συντήρησαν την άρχουσα

τάξη των αστών, παραγνωρίζοντας τα ταπεινά σχολικά εργαστήρια των βιομηχανικών κέντρων, που προετοίμασαν και στήριξαν την κοινωνική αμφισβήτηση, γέννησαν και έθαψαν το εργατικό κίνημα, οραματίστηκαν το κοινωνικό κράτος. Εύκολα θα μπορούσε να τον κατηγορήσει για παραγνώριση της διαλεκτικής δυναμικής της αντιπαράθεσης των κοινωνικών τάξεων σε μια κατ' εξοχήν ταξική κοινωνία και για την υιοθέτηση μιας ερμηνευτικής οπτικής, που θέλει τις "πόρτες της ευγένειας ανοιχτές...", να επιτρέπουν σε "καινούργια δυνατά αίματα" να εισχωρούν "στις γαλάζιες φλέβες", "να φέρνουν καινούργιες, αξεμέθυστες ικανότητες", να "ανανεώνουν τα παλιά αρχοντικά τζάκια"⁴². Όπως εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηρίσει απλουστευτική και επικίνδυνα επίπεδη τη θέση που υποστηρίζει, ότι "ο εγγλέζικος λαός είναι από τη φύση του αριστοκράτης...Ο εγγλέζος εργάτης, κάνοντας ό,τι κάνει και ο πλούσιος άρχοντας, ικανοποιεί γνήσια εσωτερική του ανάγκη, απaráλλαχτη με την ανάγκη του άρχοντα. Κι έτσι εδώ, στην Αγγλία, κάθε κοινωνική πρόοδος μετοχετεύεται από τις απάνω τάξεις στις κάτω, φυσικά και γόνιμα"⁴³.

Εύκολα θα μπορούσε να σημειώσει την ολοκληρωτική απουσία των ξένων από την εικόνα της ζωής στις πόλεις, ακόμη κι από τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου από τον προηγούμενο ήδη αιώνα έχουν δημιουργηθεί πολιτιστικές κοινότητες με εμφανή, όπως στην περίπτωση των Εβραίων, τα φυλετικά, θρησκευτικά και ενδυματολογικά τους χαρακτηριστικά. Ο Καζαντζάκης μοιάζει να βλέπει να περπατούν μπροστά του, μόνο "ξανθοί, ροδοκόκκινοι, γίγαντες Βίκινγκ έξυπνοι, γοργοκίνητοι, με γαλανά μάτια, ονειροπόλοι Κέλτες. Νορμανδοί τζέντλεμεν με γαλήνιο, σταθερό βήμα και αετίσια ματιά. Κοντοί, μαυριδεροί, ανήσυχοι κι αρπαχτικοί σαν Οβραίοι παμπάλαιοι ίβηρες"⁴⁴. Παντού εγγλέζικα φύλλα, πουθενά ξενόφερτες φιγούρες.

Πολλά θα μπορούσε να πει τέλος κανείς για τα ιδεολογικά φίλτρα που παραμορφώνουν σε ορισμένες περιπτώσεις την πραγματικότητα, για μια αφ' υψηλού και εξ αποστάσεως παρατήρηση, για την απουσία τεκμηριωμένου λόγου και γι υπερβολές που νομιμοποιούν οι ανάγκες και οι κανόνες του λογοτεχνικού κειμένου. Όμως δεν πρέπει κανείς να λησμονεί, πως ο Καζαντζάκης είναι πρωταρχικά διανοούμενος, εργάτης του λόγου με την τρέχουσα, αλλά και την

αρχέτυπη του όρου έννοια. Κι αν η διεισδυτική του ματιά τον οδηγεί σε γειτονικά πεδία και χώρους, όπου κυριαρχεί άλλος επιστημονικός λόγος, δεν είναι υποχρεωμένος να απαρνηθεί το λόγο που ξέρει καλύτερα να χρησιμοποιεί. Άλλωστε, καθώς πολλές φορές αναφέρθηκε ήδη, το συγκεκριμένο στοιχείο στο λόγο του ελάχιστα διαφέρει από το λόγο των πρωτοπόρων της συγκριτικής εκπαίδευσης της εποχής του. Έχουν και οι δυο πλευρές την ίδια μακροσκοπική θεώρηση, που βλέπει στο έθνος τη συμπαγή συλλογικότητα και αποστρέφεται τις κάθε λογής διαιρέσεις και αντιπαραθέσεις, που οραματίζεται και καταπιάνεται με τα μεγάλα και τα σημαντικά, που αναζητά στην ιστορία τη συνέχεια και τις προοπτικές του κόσμου, που ελπίζει στο αύριο και στην υπέρβαση του μέτρου.

Δεν ξέρω γιατί, αλλά ξαναδιαβάζοντας τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Καζαντζάκη άκουσα καθαρότερα τον παραγκωνισμένο συγκριτικό λόγο των πρωτεργατών του κλάδου που υπηρετώ. Ένιωσα την αγωνία τους για το χτες που προσδιορίζει το σήμερα και προδιαγράφει το αύριο. Ίσως γιατί ο Καζαντζάκης μου θύμισε πως, "όταν τα είδωλα διαλύονται απ' τους ναούς, καταφεύγουν στην καρδιά του ανθρώπου"⁴⁵.

¹ Βλέπε σχετικά, Δ. Ματθαίου, *Σημειώσεις Συγκριτικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα, 1994, ιδιαίτερα σελ. 3-9.

² H. Noah & M. Eckstein, *Towards a Science of Comparative Education*, Macmillan, London, 1969.

³ S.W.Williams, *The Middle Kingdom*, Scribner's, New York, 1907, σ. 835.

⁴ Matthew Ricci, *China in the Sixteenth Century: The Journals of Matthew Ricci: 1583-1610*, Random House, New York, 1953, σ. 93. Και αυτό το απόσπασμα περιλαμβάνεται στο Noah & Eckstein, οπ.π. σ. 11.

⁵ Για το χαρακτήρα και τον τρόπο χρησιμοποίησης τέτοιων αφοριστικών θέσεων στην ελληνική ιδιαίτερα πολιτική σκηνή βλέπε, Δ. Ματθαίου, *Συγκριτική Σπουδή της Εκπαίδευσης. Θεωρήσεις και Ζητήματα*, Αθήνα, 1997.

⁶ Αναφερόμενος στον εμπειρικό έλεγχο της εγκυρότητας θεωρίας ή επιστημονικής θέσης ο Popper σημειώνει: Αν ο έλεγχος αποβεί "θετικός, αν δηλαδή τα επιμέρους συμπεράσματα [που λογικά εκπορεύονται από τη θεωρία / θέση] βρεθούν να είναι αποδεκτά, να έχουν επαληθευτεί, τέλος η θεωρία έχει περάσει προσωρινά περάσει το τέστ· δεν έχουμε κανένα λόγο να την απορρίψουμε. Αλλά αν η απόφαση είναι αρνητική, με άλλα λόγια αν τα συμπεράσματα έχουν διαψευστεί, τότε η διάψευσή τους διαψεύδει επίσης και τη θεωρία από την οποία αυτά έχουν λογικά εξαχθεί". Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London, 1972, σ. 33.

⁷ Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας στην Αγγλία*, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα, σ. 7.

-
- ⁸ Στο ίδιο σ. 8
- ⁹ Στο ίδιο σ. 9
- ¹⁰ Στο ίδιο σ. 82
- ¹¹ Στο ίδιο σ. 44
- ¹² Στο ίδιο σ. 48
- ¹³ Στο ίδιο σ. 90
- ¹⁴ Στο ίδιο σ. 88
- ¹⁵ Στο ίδιο σ. 115
- ¹⁶ Στο ίδιο σ. 215
- ¹⁷ Στο ίδιο σ. 219
- ¹⁸ Στο ίδιο σ. 28
- ¹⁹ Στο ίδιο σ. 40
- ²⁰ Isaac Kandel, *Comparative Education*, Houghton Mifflin, Boston, 1933.
- ²¹ Friedrich Schneider, *Triebkrafte der Paedagogik der Voelker*, Otto Muller, Salzburg, 1947.
- ²² Nicholas Hans, *Comparative Education. A Study of Educational Factors and Traditions*, Routledge & Kegan Paul, London, 1949.
- ²³ Vernon Mallinson, *An Introduction to the Study of Comparative Education*, Heinemann, London, 1975.
- ²⁴ Ν. Καζαντζάκη, οπ.π., σ 16
- ²⁵ Στο ίδιο σ. 16
- ²⁶ Στο ίδιο σ. 17
- ²⁷ Στο ίδιο σ. 18
- ²⁸ Στο ίδιο σ. 42,43
- ²⁹ Στο ίδιο σ. 45
- ³⁰ Στο ίδιο σ. 46
- ³¹ Στο ίδιο σ. 129
- ³² Στο ίδιο σ. 130-131
- ³³ Στο ίδιο σ. 137
- ³⁴ Στο ίδιο σ. 137
- ³⁵ Στο ίδιο σ. 138
- ³⁶ Στο ίδιο σ. 138
- ³⁷ Στο ίδιο σ. 140
- ³⁸ Στο ίδιο σ. 139
- ³⁹ Στο ίδιο σ. 145
- ⁴⁰ Στο ίδιο σ. 154
- ⁴¹ Στο ίδιο σ. 164-165
- ⁴² Στο ίδιο σ. 73
- ⁴³ Στο ίδιο σ. 84-85
- ⁴⁴ Στο ίδιο σ. 55
- ⁴⁵ Στο ίδιο σ. 34